

Tolerancija: samprata ir ugdymo galimybės

Andrius Sprindžiūnas

Vilniaus universitetas

Tolerancijos aktualumas

Dabartinė situacija kelia žmonijai vis naujų reikalavimų. Dinamiška visuomeninių procesų raida, senų, įprastų formų irimas ir naujų struktūrų atsiradimas, besiplečiantis informacijos srautas, didžiulė vertybių pasiūla skatina sugebėti adekvačiai vertinti visa, kas vyksta mumyse ir aplink mus. Nepaisant visų civilizacijos laimėjimų, beveik visuotinai pripažįstamų demokratijos nuostatų, pasaulį tebedrebina karai ir konfliktai, vyksta kovos politikos, ekonomikos srityse, tebekovoja skirtingos pasaulėžiūros, kultūros, religijos, stinga socialinio teisingumo ar bent priimtinos pusiausvyros. Šiandien, baigiantis antrajam tūkstantmečiui, nė kiek ne mažiau aktualūs žmoniškumo esmę tiriantys klausimai: link kur eina žmonija, kokie procesai vyksta visuomenėje, kokios bendražmogiškos vertybės yra mūsų visuomeninio gyvenimo pamatas ir kaip padaryti tvirtesnį.

Gyvenimas meta žmogui iššūkius ir individualiu lygmeniu – tai savojo tapatumo, draugystės, meilės, profesijos, gyvenimo prasmės radimo problemos. Vienas iš pagrindinių žmogiškosios būties aspektų yra žmogaus ryšys su kitais žmonėmis. Juk žmogus iš prigimties yra sociali būtybė ir negali jaustis laimingas, negali iš tiesų jaustis pats savimi be tam tikro santykio su kitais žmonėmis ir visa visuomene. Šio santykio pobūdis ir pamatinės vertybės ne tik lemia individo gyvenimo prasmingumą, bet ir turi įtakos pačiai visuomenei. Viena iš tokių vertybių, atitinkančių šiuolaikinės demokratinės visuomenės poreikius, – tai tolerancija, kaip būdas prisitaikyti ir realizuoti savo galimybes, kaip būdas būti pačiam ir leisti būti kitiems, kaip būtina sąlyga kūrybiškai tobu-

lėti tiek individualioje, tiek ir visuomeninėje plotmėje. Šiandien tolerancijos reikia visose srityse: ekonomikoje, politikoje, kultūroje, moksle ir religijoje, taip pat kasdienybėje, buities santykiuose.

Lietuvoje tolerancijos trūko sovietinės okupacijos metais ir tuos padarinius ypač juntame šiandien. Gyvename nepriklausomybę atgavusioje šalyje, bet susiduriame tiek su tradicinėmis, tiek su naujomis, dar neįprastomis problemomis, t. y. aštresne moksleivių socialine diferenciacija, religinio ir lytinio auklėjimo kontraversijomis, narkotikų antplūdžiu, vertybių pasirinkimo problemomis, išblėsusiu moksleivių noru mokytis. Siekiant efektyviai veikti naujomis sąlygomis, strategiškai svarbus tapo vertybių hierarchijos peržiūrėjimas ir gebėjimas demokratiškai siekti bendro gėrio. Problema ta, kad „gal kadaise žmonių nuomonė apie vertybių hierarchiją, nusakančią ir bendrąjį gėrį, buvo vieninga. Tačiau laikui bėgant vis labiau skyrėsi (ypač pliuralistinėse visuomenėse) nuomonės apie bendrąjį gėrį“ (D. Udrys, 1997, p. 185). Esant dinamiškai šiąandienos situacijai, žmogų turime vertinti ne kaip statišką būtybę, kurios poreikių tenkinimo modelis visiškai apibrėžtas ir iš anksto žinomas, bet kaip *Homo creatur*, kaip žmogų, kuris, anot J. Morkūnienės, yra pasaulio ir savęs paties kūrėjas, gebantis nuolat atsinaujinti, taip pat nuolat keisti ir tobulinti pasaulį. Žmogiškoji kūryba buvo ir išlieka iš esmės susijusi su tiesos ir gėrio ieškojimu, tačiau šiandien praktiškai neįmanoma bendra vertybių hierarchija, kaip neįmanoma nė viena religija ar ideologija, nė vienas visiems bendras mąstymo būdas. Todėl mums kaip niekad reikalinga tolerancija, kurią R. Plečkaitis apibūdina kaip pačios visuomenės kultūrinės egzistencijos pagrindą.

Galima buvo tikėtis, kad atgavusioje nepriklausomybę demokratiškoje Lietuvoje, ypač suklestėjus spaudos laisvei ir pliuralizmui, išsitvirtins konstruktyvi tolerancijos dvasia, o jos principas taps visuomenės savastimi. Deja, K. Stoškus įspėja, kad, nepaisant žymių visuomeninio gyvenimo pokyčių, sovietiniais laikais dešimtmečiais skiepytas totalitarinis mąstymas duoda vaisių ir turi įtakos mūsų visuomenės netolerantiškumui ir žmogaus teisių negerbimui. Anuo metu skiepytas nepakantumas priešui neišugdė priešiško vakarietiškam gyvenimo būdai, bet vis dėlto išisaknijo daugelio žmonių mąstysenoje ir elgesyje kaip nepakantumaskitaip manantiems, nejautrumas, nepagarba žmogui, polinkis

į fanatizmą. Konstruktivaus dialogo stoka, siekimas diskredituoti oponentą, pastangos bet kokia kaina dominuoti pasireiškia įvairiu visuomeninio gyvenimo lygiu.

Tai akivaizdžiai aktualu ir mūsų mokykloms. Tolerancijos stokoja mokinių tarpusavio santykiai, mokinių ir mokytojų, mokinių ir tėvų santykiai. Nors tiesiogiai mokyklose tolerancija nėra tirta, bet iš kitų pedagoginių tyrimų rezultatų matyti, kad jos stokojama: apie ketvirtadalis moksleivių ją laiko nelabai svarbia vertybe, o beveik trečdaliui jų nesiseka šią vertybę įgyvendinti praktiškai. Aktuali ir pedagogų tolerancijos problema: „Mokytojai ne visada skatina moksleivių iniciatyvumą, retai atsižvelgia į jų nuomonę, skatina bendradarbiavimą, sukuria pasitikėjimo atmosferą, o nuolatos ar dažnai reikalauja besąlygiškai vykdyti nurodymus.“ (A. G. Davidavičienė, 1996, p. 30) Autorės atlikta moksleivių apklausa atskleidė, kad nors bendrosiose programose pabrėžiamas mokinio asmenybės vertingumas ir tolerancijos principo reikšmė, skelbiamas humanistinis požiūris į žmogų ir jo ugdymą, iškeliama mokinio saviraiškos bei prigimtinių galių realizavimo svarba, bet, pačių moksleivių nuomone, praktiškai šios idėjos dar nevysiškai įgyvendinamos. Jie skundžiasi, kad kai kurie mokytojai kritikuoja, reikalauja, o ne prašo, netoleruoja kuo nors išsiskiriančių moksleivių, „kišasi į mokinių asmeninį gyvenimą“ (ten pat, p. 31). Žinoma, tai subjektyvus mokinių požiūris, bet ir tai leidžia manyti, kad kai kuriose mokyklose mokiniai jaučiasi nevisiškai suprasti, negerbiami ir patys nelabai gerbia ar net bijo savo mokytojų.

Tolerancijos ugdymo uždavinys susijęs su asmens, jo sąžinės ir minties laisvės, prigimtinių žmonių lygybės, solidarumo, teisėtumo ir teisingumo vertybėmis, akcentuojamomis Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklų bendrosiose programose. Siekdami ugdyti tolerantiškumą, turime ieškoti būdų, kaip tobulinti mokinių santykius ir padėti jiems surasti, suvokti šių vertybių svarbą, jas išgyventi ir išmokti jomis vadovautis. Su tolerancijos trūkumu susijusių problemų sprendimai lems ilgalaikes mūsų visuomenės raidos tendencijas. Nors tolerancijos sąvoka dabar populiari, apie ją vis daugiau rašoma, bet dažnai trūksta aiškumo, koks jos turinys, ryšys su kitomis humanistinėmis vertybėmis, kokios tolerancijos principo taikymo ribos. Ypač trūksta tyrimų, atskleidžiančių jos

struktūrą pedagogine prasme ir talkinančių metodiškai šią vertybę igyvendinti.

Šio straipsnio tikslas – apibrėžti esmines tolerancijos principo apraiškas, apibūdinti jos ryšius su kitomis vertybėmis, apsvarstyti jos ugdymo galimybes dabartinėse Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklose.

Tyrimo metodai. Filosofinės, psichologinės ir pedagoginės literatūros studijavimas, mokslinės informacijos apie toleranciją rinkimas ir analizė.

Tolerancijos samprata

Sąvoka tolerancija (lot. *tolerantia*) romėnams reiškė pakantumą, kantrybę, atlaidumą. Ją perėmė kitos tautos, laikui bėgant pasipildė jos prasmė. Tam turėjo įtakos objektyvūs visuomeniniai pokyčiai: vienalytes, neretai tironų valdomas valstybes, kuriose dominavo viena pasaulėžiūra, religija, kultūra su griežtais reikalavimais kiekvieno socialinio sluoksnio atstovams, ėmė keisti atviresnės, įvairialypės visuomenės. Šio proceso pradžią galima sieti su ryškiais Renesanso ir Apšvietos epochos pokyčiais. Stiprų impulsą įtvirtinant tolerancijos principą davė T. Hobbeso, J. Locke'o, Voltaire'o darbai, kuriuose keliamos visuomeninio gyvenimo pertvarkymo, demokratizavimo, asmens teisių ir įsitikinimų laisvės idėjos. Remiantis nuostata, kad egzistuoja tik viena, žodžiais pasakoma tiesa, kuriai būtina paklusti, vykdyti didžiausi žiaurumai. Voltaire'o laikais buvo įprasta fiziškai naikinti klaidatikius, tad tikrai didelės reikšmės turėjo didžiojo Apšvietos epochos filosofo „Traktate apie toleranciją“ iškelti reikalavimai pripažinti savitų pažiūrų besilaikančių asmenų bent jau egzistavimo teisę. Vėliau, iš savų pozicijų, asmens teisę ir netgi pareigą turėti savo nuomonę, pasitelkti savo protą siekiant laimės, pagrindė I. Kantas. Nors filosofas tiesiogiai nevartojo tolerancijos sąvokos, šis principas nuosekliai išplaukia iš jo socialinės filosofijos, įpareigojančios kiekviename žmoguje matyti laisvą, autonomišką būtybę, kuriai būdingas orumas ir vidinis dorovingumas. I. Kantas pabrėžia ypatingą žmogaus, kaip protingos būtybės, vertę reikalaudamas elgtis taip, „kad niekada žmogaus nepanaudotum vien kaip priemonės, o visada kaip tikslą“ (I. Kantas, 1980,

p. 62). Netolerantiškas kito asmens įsitikinimų, pasirinkimų ar elgsenos traktavimas pažeistų šį principą ir iš esmės būtų mėginimas juo manipuluoti.

Tolerancijos principo vertingumą galima grįsti ir iš pragmatinių pozicijų kaip utilitaristinės etikos klasikas J. Millis, kuris teigia, kad kiekvienas žmogus pats geriausiai žino, kas jam yra gėris. Autorius mano, kad kiekvienas, ieškodamas gėrio, turi teisę klysti.

Lietuvoje tolerancija nuo seno buvo vertinama ir šviesuomenės puoselėjama. Tokias išvadas leidžia daryti istorikų, etninės kultūros tyrinėtojų pastebėjimai, daugelio mąstytojų ir pedagogų darbai. Ypač reikšmingas Vydūno filosofinis palikimas. Kalbėdamas apie „ašainę“ sąmonę, mąstytojas pabrėžia kiekvieno asmens, kaip dvasinės esybės, savarankiškumą ir esminį vertingumą. Anot autoriaus, kiekvienas asmuo, gerbiančio savo žmogiškąją esmę, privalo ją pripažinti ir gerbti kitų. Šio mąstytojo gyvenimas buvo ryškus tolerancijos, pakanktumo ir pagarbos žmogui principų įgyvendinimo pavyzdys, imponavęs daugumai jį pažinojusių žmonių. Teigdamas esant dvasinę visos būties vienovę, pripažindamas egzistuojant vieną absoliučią tiesą, Vydūnas pabrėžia sąmoningo artėjimo prie šios tiesos, žmogaus savarankiško tobulėjimo proceso svarbą. Gilesnės dvasinės išminties asmenys turi padėti kitiems, bet ta pagalba turėtų būti grindžiama ne fanatizmu, prievarta, bet pagarba, pakanta ir meile.

Reikšmingos jauno XX a. pradžios filosofo R. Bytauto išvalgos. Jis mano, kad individų, socialinių klasių ir net tautų santarvės bei tarpusavio pagarbos pagrindas – visų žmonių prigimtinių lygiateisiškumas ir lygiavertiškumas. Šiuos principus realizuoti gali tik laisvas, save gerbiančio žmogus. „Tik vertindamas savo paties žmogystą, žmogus gali gerbti žmogišką verčią kitų“, – rašo mąstytojas, suprasdamas, kad pagarba kitam neįmanoma be pagarbos sau, vidinės laisvės ir savosios būties orumo išgyvenimo (R. Bytautas, 1912, p. 115).

Su praktiniu požiūriu į toleranciją Lietuvos skaitytojus supažindino J. Blažys. Nors jo darbas stokoja vispusiškos teorinės problemos analizės, bet buvo labai savalaikis ir svarbus gilėjant Lietuvos visuomenės susiskaldymui ir augant totalitarizmo grėsmei Rytuose ir Vakaruose.

Tolerancijos problemą tyrinėjo ir V. Sezemanas. Jis išskyrė netikrąją (pasyviąją) ir tikrąją (aktyviąją) toleranciją. Netikroji, anot jo, tolerancija negrindžiama gilesnėmis dvasinėmis vertybėmis, neturi dorovinio pagrindo ir egzistuoja ne pagarbos kitam asmeniui, bet dažniausiai utilitariniu pagrindu. Tokią poziciją autorius įvardija kaip prisitaikėlišką, kaip oportunizmą. Tikroji tolerancija esanti aktyvi vertybinė pozicija, grindžiama kitų įsitikinimų teigiamos vertės suvokimu. Tokia vertybinė pozicija gali suponuoti tiek simpatiją, tiek ir neapykantą tam tikram objektui. Juk kai kas nors toleruojama, kas nors gali būti ir atmetama. Kalbėdamas apie dorinius tolerancijos pagrindus, autorius taip pat nurodo iš pagarbos sau kylančio kito asmens ir jo individualios saviraiškos gerbimo svarbą.

XX a. pirmoje pusėje Lietuvoje tolerancijos svarbą tiesiogiai ar netiesiogiai akcentavo G. Petkevičaitė-Bitė, J. Biliūnas, V. Kudirka, P. Leonas, J. Adomaitis, P. Mašiotas, P. Višinskis ir kiti autoriai, turėję įtakos demokratiškos, pagarba žmogui grindžiamos tautinės kultūros kūrimui.

Antrojo pasaulinio karo laikotarpis, pokaris ir sovietinės okupacijos metai buvo ypač nepalankūs tolerancijos problemai tyrinėti ir tolerancijai ugdyti. Klasinio antagonizmo dogma, privaloma viena politinė tiesa, prievartinis kelias į laimę grubiai žeidė žmogaus teises, varžė sąžinės laisvę, galimybes bendrauti ir kurti. Nepaisydami tokių nepalankių sąlygų, Lietuvos mąstytojai ir pedagogai gynė bendražmogiškas vertybes, asmens teisę savitai, kūrybiškai, dvasingai gyventi. Neabejotinai pozityvų vaidmenį šiuo laikotarpiu atliko Katalikų Bažnyčia, savo požiūriu į žmogų ir krikščioniško tautinio identiteto gynimu būdama opozicija oficialiajai doktrinai.

Šiandien tolerancijos problemą ima tyrinėti vis daugiau autorių, pavyzdžiui: V. Žemaitis, J. Balčius, K. Stočkus, R. Plečkaitis, V. Bagdonavičius, G. Miniotaitė, R. Žibaitis, M. Pilkienė, A. Vaišvila, J. Morkūnienė ir kiti. V. Žemaitis toleranciją apibūdina kaip principą, suteikiantį teisę turėti savo nuomonę, įsitikinimus bei pažiūras, savitai elgtis ir gyventi. Filosofas pabrėžia, kad kartu tolerancijos principas reikalauja pripažinti kitų teisę būti kitokių pažiūrų bei įsitikinimų ir pagal juos gyventi. Taigi „tolerancija reikalauja pakantumo bei pagarbos skirtingoms po-

žiūroms ir įsitikinimams, kiekvieno savitam gyvenimo stiliui“ (V. Žemaitis, 1983, p. 293). Jos priešybė esąs fanatizmas, t. y. karštas, bet nekritiškas kokios nors idėjos garbinimas, pasireiškiantis neapykanta kitaip manantiems ar besielgianties žmonėms. Rašydamas apie tolerancijos ribas, mokslininkas pažymi, kad nuomonių, pažiūrų, įsitikinimų srityje šios ribos yra platesnės, o konkrečių veiksmų ir poelgių srityje sutampa su dorovės normų ir principų ribomis. Amoralūs, antivisuoemeniniai reiškiniai negali būti toleruojami. Nuolaidžiaujama blogiui tolerancija, kaip dorovės principas, paneigtų pati save, – sako autorius [1983, p. 294].

Ypač plačiai ir giliai iš filosofo pozicijų tolerancijos problemą nagrinėjo R. Plečkaitis, apibrėždamas jos esmę, nuroydamas kelis šios vertybės pagrindus (ontinius ir pažintinius, biologinius, loginius, socialinius), siedamas ją su mokslinės metodologijos, aksiologijos, laisvės, žmogaus teisių ir kt. problemomis. Anot autoriaus, tolerancijos objektas gali būti žmonių pažiūros, įsitikinimai, skonis ir polinkiai, elgesio principai ir pati elgsena, įpročiai ir papročiai. Kad galėtume kalbėti apie toleranciją, turi būti tenkinamos dvi esminės sąlygos. Pirma, toleruojantis subjektas (asmuo, žmonių grupė ar visuomenė) turi būti nepatenkintas, justi priešišumą tam tikram reiškiniui, išvelgti jame tam tikrą blogį. Antra, toleruojantis subjektas turi pakęsti tą blogį, leisti jam įvykti, nors ir galėtų tam pasipriešinti. Čia iš esmės svarbi yra tokios elgsenos pasirinkimo motyvacija. Mokslininkas skiria legalų (pragmatiniai sumetimai) ir moralų (kai elgiamasi iš moralinės pareigos) elgesio pagrindimą. Kas iš pažiūros atrodo kaip tolerancija, iš tikrųjų gali būti tik nepatvari konjunktūrinė elgsena, tam tikromis aplinkybėmis „naudinga elgesio strategija“. Autorius mano, kad patvarų, pakantų elgesį laiduojanti tikroji tolerancija galima tik tada, kai elgesys „grindžiamas įsitikinimu, kad būti tolerantiškam – moralinė priedermė“ [1972, p. 27]. Be abejo, didelė klaida būtų painioti tikrąją toleranciją su abejingumu, vertybiniu nihilizmu. Vis dėlto kartais vartojame tolerancijos sąvoką plačiaja prasme turėdami galvoje, kad, pavyzdžiui, šiek tiek šiukšlių gatvėse, nedideli kaimynų patriukšmavimai yra nedidelis blogis, kurio neįmanoma visiškai išnaikinti, taigi visuomenė jį toleruoja. Bet R. Plečkaitis pažymi, jog šis blogis toleruojamas ne todėl, kad visuomenė pripažįsta

ir gerbia teisę jį daryti, bet „todėl, kad absoliučiai panaikinti blogį neįmanoma“ (ten pat).

Kaip vieną iš svarbiausių problemų mokslininkas iškelia tolerancijos ribų ir galimo vidinio prieštaravimo klausimus. Juk neribota tolerancija sudarytų sąlygas visuomenėje stipriesiems naudoti prievartą ir engti silpnesnius, vykti įvairiems nusikaltimams. Autorius pabrėžia, kad neribojama, nekontroliuojama laisvė sunaikina pati save (kai trypiami įstatymai, stipresnieji pažeidinėja silpnesniųjų teises, įsigali tiro-nijos), o neribota tolerancija sudaro sąlygas pačiai išnykti. Tad tolerancija negali būti absoliuti. Autorius priešo prie išvados, kad negalima toleruoti netolerancijos, būtina ginti įstatymus ir prigimtines žmogaus teises, net jei siekiant šių tikslų tektų naudoti prievartą. Praktiškai visuomenę nuo tolerancijos saugo demokratija ir jos institutai, nors ir tokio-mis sąlygomis yra daugumos netolerancijos mažumos atžvilgiu (arba at-virkščiai) galimybė.

Prieš tai buvo minėta, kad tolerancijos principas anaipatol nereiškia abejingumo ir susitaikymo su tokiomis socialinėmis blogybėmis kaip visuomenės moralės degradacija ir cinizmas, korupcija, netobuli įsta-tymai ir t. t. Be to, visiems kartais tenka „pabėgti“ nuo problemos, nes neturime galimybių (laiko, sugebėjimų ar pan.) jai spręsti, tačiau tai esti traukimas, atsiribojimas nuo problemos, o ne tolerantiška pozi-cija. Taip pat tolerancijos sąvoka netinka abejingumo, neutralumo san-tykiui apibūdinti. R. Plečkaitis apibrėžia jos prasmingo vartojimo lau-ką: toleruojame tada, kai kažką vertiname neigiamai (nepritariame, nesutinkame ar mums nepatinka, nemalonu, nervina), galėtume imtis veiksmų ir priešintis tam, kas mums nepatinka, bet sąmoningai, laisva valia apsisprendžiame ištverti nemalonumus atsisakydami šalinti jų priežastį. Neturėdami galimybės laisvai apsispręsti, negalime ir tole-ruoti, pavyzdžiui, esant blogam orui, tegalime su tuo susitaikyti. Tole-rancija plačiąja prasme – tai nemalonumų pakanta nekovoiant su tuo, ką vertiname neigiamai, nors tokia galimybė yra. Anot autoriaus, tai yra kitų asmenų teisės į mums nepriimtinas pažiūras ar veiksmus pri-pažinimas ir gerbimas. Tikroji tolerancija apima būtent žmonių santy-kius, o daiktams ir gyvūnams galima tik pakanta.

K. Stoškus išvardija šešias sąlygas, kuriomis pasireiškia tikroji tolerancija [1995, p. 37–40].

1. Ištikimybė pasirinktoms vertybėms. Nieko nebranginantis žmogus tegali būti indiferentiškas, bet ne tolerantiškas.

2. Vertybių konfliktas. Tolerancijos sąvoka netaikytina tokiam kitoniškumui, kuris mums neturi jokios reikšmės (neužgauna mūsų įsitikinimų, įpročių ir pan.).

3. Pagarba asmeniui ar žmonių grupei. Pasireiškia, jei nepritardami kitų pažiūroms (ir pan.), apribojame save ir apsaugome kitų teises, kuriomis ir patys esame įpratę naudotis.

4. Gebėjimas kantriai pakęsti. Tolerancija – tai kantrybe palaikomas teisingumas.

5. Galimybė priešintis. Susitaikymas iš baimės ar bejėgiškumo nėra tolerancija.

6. Nesitaikstymas su nusikaltimu. Tolerancija neturi sudaryti sąlygų savivalei, piktnaudžiavimui, smurtui.

Siekiant išsamiau atskleisti tolerancijos reikšmę, verta panagrinėti jos ryšius su kitomis humanistinėmis vertybėmis. Istoriniu požiūriu akivaizdžios jos sąsajos su kiekvieno žmogaus teise gyventi. Dabar tokia teisė visuotinai pripažįstama, bet žmonija turėjo nueiti ilgą ir skausmingą kelią, kad įtvirtintų įstatymus, draudžiančius persekioti piliečius dėl įsitikinimų ir pažiūrų, negriaunančių įstatymų nustatytos visuomeninės tvarkos¹. Ryškus šio proceso pavyzdys – Voltaire'o pastangos apsaugoti kitaminčius nuo mirties bausmės jiems reikalaujančių fanatikų.

Vydūnas toleranciją sieja su savigarba, kurios pagrindiniai elementai yra savikritiškumas, savivalda ir susivaldymas. Teigdamas, kad kiekvieno žmogaus viduje slypinčios galios gali pasireikšti tik savimone, tikrojo „Aš“ atradimu, mąstytojas iš esmės sieja savigarbą ir pagarbą kitam, savarankiškumą, vidinę laisvę ir gebėjimą toleruoti kito savitumą. Šie dvasiniai bruožai yra doros ir meilės žmogui apraiška.

V. Sezemano teigimu, tolerancijos nuostata lemia „meilingą supratimą“, autoriaus laikomą priešybę abejingumui ir priešiškumui. Įdomu, kad panašias mintis, tik kitais žodžiais, išreiškia dabar toleranciją pro-

¹ Žr. 1785 m. „Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija“.

paguojantis dr. G. Gebhardas, kaip tolerancijos viršūnę nurodantis empatiją, t. y. gebėjimą „iš vidaus“ pajauti ir suprasti kitą žmogų. Autorius pažymi, kad asmens tolerancija didėja priklausomai nuo jo identiteto formavimosi, nes identitetas atsiranda atsiribojant nuo kitų. Anot autoriaus, tik tvirtą identitetą turintis asmuo ar žmonių grupė gali būti tolerantiškas, nes tik esant šiai sąlygai nereikia kitų kitoniškumo laikyti grėsme sau. Vertindamas pliuralistinės šiandienos visuomenės poreikius, G. Gebhardas pabrėžia pageidautiną identiteto bruožą: „Mano identitetas yra **šalia** kito identiteto, o ne **prieš** jį.“ (G. Gebhard, 1977, p. 97). Tokia pozicija turėtų laiduoti simpatijos, empatijos ir solidarumo pasireiškimą.

R. Plečkaitis aptaria tolerancijos ir meilės žmogui alternatyvą. Ar meilė krikščioniškąja prasme nėra labiausiai žmogaus asmens vertę iškelianti vertybė? Tokiame kontekste tolerancija gali būti neva minimalistinė nuostata, reiškianti korektiškus, bet vis dėlto šaltus žmonių santykius. Atkreipdamas dėmesį į šiuolaikinės visuomenės susiskaldymą, įtampą tarp įvairių socialinių sluoksnių, laisvių ir teisių suvaržymą, R. Plečkaitis sako, kad mėginimas pakeisti toleranciją meile būtų idealizacija. „Tokiomis sąlygomis tolerancija neabejotinai yra funkcionalesnė negu meilė, – teigia autorius. – Nėra tolerancijos pakaitalo, kaip nėra ir laisvės pakaitalo.“ [1995, p. 27]

Remdamasis I. Kantu, R. Plečkaitis gretina tolerancijos ir laisvės sąvokas. Filosofas yra tos nuomonės, kad pirmoji neturėtų būti traktuojama kaip absoliuti vertybė – tokiu atveju ji pati save griautų. Kaip „laisvė yra prasminga tik laisvė kam?“ prasme, tolerancijos tikrąją reikšmę atrasime tik ištyrę, kokios vertybės, esant tolerancijos situacijai, iškeliamos ir kam jos tarnauja. Tolerancija svarbi „ne kaip formalus principas, vertingas besąlygiškai vykdant, o greičiau principas, tarnaujantis apibrėžtų humanistinių vertybių realizavimui“ [1995, p. 21].

Apie tai rašė ir žymieji mūsų pedagogai. S. Šalkauskio nuomone, tolerancija pasitarnauja taikiam piliečių sugyvenimui ir naudingam bendradarbiavimui. Remdamasis Foersteriu, S. Šalkauskis sako, kad tikra tolerancija galima tik šalia tvirtų savo įsitikinimų, „jungtina su stipriausiu nepalenkiamu tikėjimu į savo vidumi patirtą tiesą“ [1992, p. 221]. Mokslininkas įspėja, kad tai nėra abejingumas, ir būtų nedovanotina

pedagogų klaida mokyti naujas kartas indiferentiškumo, abejingumo pasaulėžiūrai ir praktikai. Savų pažiūrų į gyvenimą ir pasaulį neturintis žmogus ne tik negali būti geras pilietis, bet ir labai lengvai gali tapti ardomųjų visuomenės veiksmų įrankis (ten pat).

Dabartinis lietuvių pedagogas B. Bitinas iškelia pliuralistinės vertybių sistemos idėjos svarbą ir konstatuoja, kad dabar nebūtų priimtina jokia visiems ugdytojams privaloma vertybių sistema (etninė, konfesinė, individuali ar pan.), ir vienintelis tinkamas auklėjimo turinio sudarymo principas yra pliuralistinė „vertybių sistema, kurios hierarchijos viršūnėje yra tolerancijos, t. y. pagarbos ir pakantos vertybės“ [1996, p. 100]. Mokslininko nuomone, pagarba pasireiškia tada, kai pripažįstame kieno nors ar ko nors vertingumą, o pakantumas – kitų asmenų teisę skirtis nuo mūsų. Viena iš netolerancijos apraiškų B. Bitinas nurodo prievartinį vertybių sistemos įjungimą į pedagoginę būtį, neišvengiamai suskaidantį pedagoginio proceso dalyvius į „savuosius“ ir „svetimuosius“. Taip atsiranda „dviguba“ moralė: vienos etinės normos taikomos „saviesiems“, o kitokios „svetimiesiems“, dažnai pažeidžiant pastarųjų žmogiškąjį orumą ir teises (ten pat).

Mokslininkas pabrėžia, kad atsakomybė ir tolerancija laikomos aukščiausiomis antropocentrinėmis vertybėmis, o auklėjimo rezultatai gali būti geri, „kai auklėtinis yra internalizavęs atsakomybę už save (savo dabarties ir ateities gyvenimą), už reikšmingus kitus (šeimą, draugus, klasę ir pan.), už visuomenę (socialinis aktyvumas, pilietiškumas ir kt.), kai jis gerbia kitų individų vertybes ir pripažįsta jų teisę būti kitokiais, negu jis pats yra“ (B. Bitinas, 1995, p. 12). Apibendrinamas ugdymo aksiologijos esmę, mokslininkas teigia, kad tik vertybių sistema, kurios viršūnė yra pagarbos ir pakantumo (tolerancijos) vertybės, „suteikia ugdymui individo tapatinimo su žmonija prasmę“ [1996, p. 101], t. y. garantuoja individo dorovingumo, socialumo pagrindus.

M. Lukšienė toleranciją aiškina kaip pakantumą kito pasaulėžiūrai ir pasaulėjautai, tikėjimui ar netikėjimui, gyvenimo būdui, minčiai, laisvės siekiui, kitai kultūrai bei tautai [1994, p. 461]. Autorė taip pat pabrėžia tolerancijos skirtingumą nuo abejingumo, nes viena iš esminių tolerancijos prielaidų yra savo apibrėžto požiūrio, savos pasaulėžiūros turėjimas. Ji skiria dvi tolerancijos rūšis: formaliąją („aš tau netrukdu

– tu man netrukdyk“) ir atvirąją, konstruktyviąją toleranciją, turinčią dorinę nuostatą. Jai būdinga artimo meilė, noras pažinti kito poziciją, idėjas, užmegzti dialogą, pasiryžimas padėti. Tai pozicija, kai ieškoma kelių į solidarią, o ne antagonistinę visuomenę. „Tolerancija – būtinoji demokratijos prielaida“, – pabrėžia autorė (ten pat).

Taigi esminėmis tolerancijos apraiškomis laikytini pagarba kitam asmeniui ir jo teisėms, gebėjimas suprasti, atjausti ir pakęsti kitą, vadovavimasis praktinėmis teisingumo, demokratijos nuostatomis.

Tolerancijos ugdymo galimybių paieškos

Ugdymas plačiąja prasme – tai žmogų tobulinantis bendravimas su aplinka. Čia ypatingą vaidmenį atlieka individo sąveika su žmonijos kultūrinėmis vertybėmis. Ugdymas ir gyvenimas neatsiejami, nes nuo pirmojo priklauso mūsų gyvenimo plėtotės galimybės (L. Jovaiša, 1993, p. 7). Gilinantis į tolerancijos ugdymo uždavinį, verta panagrinėti kai kuriuos svarbiausius ugdymo proceso aspektus. L. Jovaiša pažymi, kad ugdymo procesas visad vyksta tam tikroje istorinėje kultūrinėje situacijoje, esant tam tikriems, apibrėžtiems ugdymo dalyvių santykiams. Ugdymas vyksta derinant veiklą, bendravimą, bendradarbiavimą, santykius ir sąveiką. Ugdymo kryptį lemia vertybės, ugdymo procese „įaugančios“ į asmenybės vertybines orientacijas.

Pedagoginiu požiūriu, tolerancijos ugdymas yra vienas iš visuomeninio auklėjimo uždavinių, susijusių su asmeninių ir socialinių santykių dora, demokratiškos sąmonės formavimusi ir gebėjimu elgtis pagal normas, kylančias iš žmogaus teisių ir pareigų. Ugdydami toleranciją kaip svarbų asmenybės pozicijos elementą, kartu stipriname asmenybės dorovinę poziciją, įtvirtiname bendražmogiškas humanistines vertybes. Kita vertus, dorovinių vertybių internalizacija sudaro bendrąjį tolerancijos pamatą, juk Vydūnas, V. Sezemanas, S. Šalkauskis, V. Žemaitis, J. Balčius, K. Stoškus, M. Lukšienė, B. Bitinas, R. Plečkaitis, V. Bagdonavičius ir kiti autoriai mano, kad tolerancija galima tik tada, kai individas ištikimas savo pasirinktoms vertybėms, turi tvirtų dorovinių įsitikinimų ir atitinkamų elgesio įpročių, kitaip sakant, yra visiškai internalizavęs esmines dorovines vertybes. B. Bitinas pabrėžia, kad patvarus, autonomiškas individo elgesys galimas tik tada, kai jį lemia gana išsivys-

čiusi motyvacija, taigi ir auklėjimo uždavinys yra vertybių **internalizavimas** motyvacijos lygmeniu, t. y., kad individo nuostatų, įsitikinimų, interesų, poreikių ir kitų psichinių darinių visuma taptų vidine elgesio varomąja jėga.

Kaip ir kiekvienos kitos dorovinės vertybės ugdymo atveju, tolerancijos ugdymas turi apimti tris pagrindinius komponentus: pažintinį, emocinį vertinamąjį ir praktinį. Vadinasi, labai svarbu, kad moksleiviai suvoktų tolerancijos principo svarbą pliuralistinėje visuomenėje, įsisąmonintų poreikį gyventi draugiškai ir solidariai, atsakyti smurtu spręsti konfliktus, jėga grįsti individo, grupių ir institucijų santykius. Pažintinis komponentas yra ir tam tikras savimonės, savęs pažinimo lygis, iš to kylantis savigarbos bei pagarbos kitam asmeniui jausmas.

Žinios apie tam tikras vertybes dar nereiškia, kad šiomis vertybėmis bus vadovaujamasi praktiškai. Ugdymo procese ypatingai svarbūs yra jausminiai išgyvenimai. „Jausmai sudaro individualios dorovinės sąmonės dalį, yra svarbus dorovinės pozicijos struktūrinis elementas“, – mano V. Aramavičiūtė [1985, p. 74]. Autorė pabrėžia, kad jausmai labai reikšmingi elgesio motyvacijai, veiklos planų sudarymui ir įgyvendinimui. Jausmai, anot B. Kuzmicko, rodantys tikrą, autentišką žmogaus požiūrį, santykį su tikrove [1976, p. 143] realizuoja individo elgsenos grįžtamąjį ryšį ir sudaro sąlygas savianalizei ir doriniams vertinimams. Pastarųjų svarbą pabrėžia E. Martišauskienė teigianti, jog emocinis vertinamasis komponentas ugdymo procese sudaro pažinimą ir praktiką, kartu tapdamas dorovinės pozicijos formavimo veiksniumi [1997, p. 48]. Nuo dorovinių vertinimų priklauso, kokia reikšmė bus teikiama tam tikrai vertybei, o tai lemia dorovinių žinių vartimą motyvais. Gilus, asmeniškas, teigiamų emocijų lydimas vertybių išgyvenimas laiduoja sąmoningą individo apsisprendimą praktiškai vadovautis šiomis vertybėmis.

A. Paplauskas-Ramūnas ir kiti pedagogai mano, kad ugdymas turi vesti į saviauklą. Tam palankus yra paauglystės ir ankstyvos jaunystės periodas, kai pradedama daugiau dėmesio skirti sau, stiprėja tobulumo, vidinės harmonijos siekis, labiau domimasi tam tikrų savo charakterio bruožų ugdymu, savivalda ir savikorekcija. Šis asmenybės raidos etapas palankus ir tolerancijai ugdyti, nes šiuo amžiaus tapsniu sprendžiami identiško – vaidmenų neaiškumo, intymumo – izoliacijos konfliktai

(E. Eriksono epigenetinės raidos stadijos), ypač sustiprėja bendravimo, priklausymo grupei, gilesnių, artesnių draugysčių užmezgimo poreikis.

Priskirdami tolerancijos ugdymą visuomeniniams, pilietinio ugdymo uždaviniams, S. Šalkauskis, L. Jovaiša ir kiti pedagogai pateikia pagrindines visuomeninio auklėjimo priemones ir veiksnius. Tai šeima, gyvenamoji vieta, vaikų darželis ir mokykla, darbovietė, bažnyčia, masinės informacijos priemonės, įvairios organizacijos, kariuomenė, valstybė ir, žinoma, pats asmuo. Daugelio žmonių gyvenime dalis šių veiksmų yra atsitiktinio pobūdžio arba pedagoginėmis priemonėmis praktiškai sunkiai modifikuojami, todėl pedagoginiu aspektu ypač svarbu yra: šeima, mokykla ir nepamokinė veikla. Būtent šis asmenybės raidos laikotarpis jauniems žmonėms reikšmingas, taigi plačiau panagrinėsime šių veiksmų taikymo galimybes tolerancijai ugdyti.

S. Šalkauskio nuomone, **šeima** yra vienas iš svarbiausių visuomeninio auklėjimo veiksmų, bet savaimingos pozityvios auklėjamosios šeimos įtakos gali neužtekti, tam reikia sąmoningų visuomeniškai susipratusių tėvų pastangų.

L. Jovaiša pabrėžia, kad šeimose susitinka skirtingos asmenybės, matyti pažiūrų, skonių, vertinimų ir charakterių skirtumai, atsiranda prieštaravimų situacijų, kurios turi būti vienaip ar kitaip sprendžiamos. Prieštaravimus gilina neigiami šeimos narių charakterio bruožai ir įpročiai. Nedarna gali kilti ne tik dėl materialių, kultūrinių interesų skirtinumo, bet ir dėl dvasinių vertybių: skirtingo sąvokų ir aplinkos suvokimo, kitokių asmeninių pažiūrų ir emocinių išgyvenimų. Kadangi šeimos gyvenimui reikia darnos, vienybės, betarpiško artumo, būtina gerbti šeimos narių individualybę ir leisti jai laisvai reikštis. Situacijos, kai kito šeimos nario požiūrių, skonio, vertinimų, elgsenos ar charakterio bruožų pakeisti nepavyksta, yra palankios tolerancijai ugdyti [1993, p. 185–194].

Ypatingas dėmesys teiktinas ugdomajai mokyklos įtakai: **mokymo procesui, klasės vadovo darbui ir mokyklos gyvenimui** apskritai. S. Šalkauskis mano, kad visuomeninio auklėjimo tikslu gali ir privalo būti panaudotas mokyklos auklėjamasis lavinimas [1992, p. 300]. Anot autoriaus, įvairūs dėstomieji dalykai suteikia gerų progų gyviems, konkrečioms ir sugestvyboms visuomeniniams pamokymams. Suprantama, kiek ir kaip šie dalykai bus panaudoti, priklauso nuo pedagogo auklėjimo

uždavinių supratimo ir įsisąmoninimo, gebėjimo mokymo procesą suorganizuoti bei diferencijuoti, kompleksiskai panaudoti kitus bendrus auklėjamuosius veiksmus, o ypač valdyti mokinių veiklą ir bendravimą.

Be abejo, tolerancijai ugdyti yra vertingos susiliejančio ugdymo idėjos, skatinančios remtis žmogaus visuotinumu, o ypač jo afektinės ir kognityvinės sferų integravimu. Anot L. Lepeškienės, susiliejantis ugdymas – tai pedagoginis procesas, kai jausmų ir pažintinės sferos teka kartu, tarsi dvi vienos upės srovės. Vadinasi, šitaip suprastas ugdymas turi apimti ne vien žmogaus intelektą, bet ir jausmus, vaizduotę, vertybines orientacijas, nuostatas.

Minėjome, kad reikšmingas tolerancijos ugdymo veiksnys yra visas mokyklos gyvenimas, apjungiantis daugelį ugdymo veiksmų. Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklų bendrosiose programose nurodoma, kad tai yra abipusė pagarba ir pasitikėjimu grindžiami mokytojo ir mokinių santykiai, nuoširdumas ir atvirumas, horizontalių partnerystės ryšių plėtojimas, bendras mokytojų ir tėvų rūpestis „puoselėti kiekvieno vaiko dvasinį komfortą, klasės, kaip bendruomenės, sveiką, demokratišką atmosferą ir bendrą kūrybišką visos mokyklos klimatą“ [1994, p. 37]. Čia ypatingos reikšmės turi mokymasis bendradarbiauti, per pamoką vienas kitam pagelbėti. Dėl to mokykloje turėtų įsitvirtinti grupinio mokymosi metodai, įteisinantys ir skatinantys konstruktyvų mokinių bendradarbiavimą. Juk diskutuodami grupėje mokiniai kalbasi kaip lygūs su lygiais, mokosi išsakyti savo mintis, ginti ir koreguoti savo nuomones. Grupinis darbas skatina mokinius savo požiūriu, žodžiu būti tolerantiškesniems vienas kitam, suprasti vieniems kitus, būti pakantiems. Taip bendraudami mokiniai ir mokytojas sukuria tolerantišką grupės atmosferą.

Ugdomąją mokyklos gyvenimo įtaką pabrėžia ankstesni ir dabartiniai Lietuvos pedagogai (S. Šalkauskis, A. Šerkšnas, J. Laužikas, L. Jovaiša, R. Dobranskienė ir daugelis kitų). Jų manymu, ypatingų galimybių moksleivių socialiniam ir pilietiniam ugdymui teikia moksleivių savivalda, skatinanti aktyviai įsijungti į mokyklos valdymą, spręsti aktualias mokyklos problemas. R. Dobranskienė nurodo, kad mokinių savivalda talkina formuojant mokyklos bendruomenės psichologinę ir dorovinę aplinką, atitinkančią humanizmo ir demokratiškumo principus: 1) atsakingą ir kūrybingą mokytojų ir mokinių požiūrį į mokyklos pro-

blemas; 2) geranoriškumą ir pasitikėjimą vienu kitais, abipusį dėmesį, laisvą keitimąsi nuomonėmis, dalijimąsi sumanymais, nesavanaudiška pagalba, konfliktų vengimą ir kt. Tai turi tiesioginės įtakos mokinių asmenybės ugdymui ir tolerantiškumui kaip svarbiam asmenybės bruožui. Mokyklos gyvenimo reikšmingumo idėjas vienaip ar kitaip iškelia šiuolaikinės psichologijos ir pedagogikos klasikai (A. H. Maslow'as, C. Rogersas ir kiti). Siekdami ugdyti nuoširdžius, savąjį identitetą atradusius ir save bei kitus priimančius žmones, šie autoriai kviečia branginti net vaiko „išsišokimus“ mokykloje, palaikyti jo žavėjimąsi, imlumą, stebėjimąsi, atvirumą. Autorius pabrėžia, kaip svarbu patenkinti pagrindinius vaiko psichologinius poreikius – saugumo, prierašumo, orumo, meilės, dėmesio ir pagarbos. Tik jausdamasis kažkam priklausantis, besąlygiškai priimamas ir mylimas vaikas atranda ir pasisavina būties vertybes (gėrį, grožį, teisingumą ir kt.), esančias aukščiau už daugelį tradicinių dichotomijų: savanaudiškumo ir nesavanaudiškumo, kūno ir dvasios, religingumo ir pasaulietiško. Žvelgdamas į asmenybės ugdymo užduotį iš psichoterapeuto pozicijų, C. Rogersas pabrėžia nuoširdumą, tikrumu ir atvirumu pagrįstą tarpusavio santykių svarbą. Simpatija, supratimas, empatija, kito asmens, kaip atskiro individo, šiltas priėmimas, nuostata nevertinti ir neteisti, jautrumas ir dėmesingumas, autoriaus įsitikinimu, pasitarnauja konstruktyviam asmenybės keitimuisi. Esant tokiems tarpusavio santykiams, individas turėtų geriau pažinti save, tapti suprantantis, priimančias, kitus pradėti matyti panašesnius į save.

Manytume, kad, ugdant tolerantiškumą, ypač svarbu yra pedagogo asmenybė, jo charakterio bruožai ir bendravimo su mokiniais bei jų tėvais ypatybės. Pedagogas turėtų žinoti savo tolerancijos ribas ir kokius nepageidaujamus reiškinius jis pasirengęs toleruoti, kokia yra tokios tolerancijos prasmė, kokias vertybes padės auklėtiniams atrasti. Mokiniai gali klaidingai interpretuoti auklėtojo poziciją, todėl reikalingas grįžtamasis ryšys, nuolatinis dialogas, padedantis geriau suprasti vieniems kitus, dalytis išgyvenimais, suvokti savo poelgių motyvus ir padarinius.

Palankias sąlygas moksleiviams veikti, kurti, realizuoti save suteikia **nepamokinė veikla** (pažintinė, darbinė, estetinė, sportinė, pramoginė), ne tik mokyklose, bet ir už jos ribų. Šios veiklos pagrindu kuriamos įvairios jaunimo ir moksleivių organizacijos (formalios ir neformalios), su-

teikiančios platesnių galimybių tenkinti esminius jaunosios kartos poreikius. Iš S. Dzenuškaitės tyrimų matyti, kad dabartiniais moksleiviams aktualus pramogų, malonių išgyvenimų, bendravimo, pažinimo, kelionių, taip pat gyvenimo prasmės, dvasingumo, religinių išgyvenimų poreikių tenkinimas. M. Barkauskaitė mano, kad kol kas palyginti nedaug moksleivių dalyvauja nepamokinėje veikloje, tačiau plečiantis vaikų ir jaunimo organizacijų (skautų, ateitininkų, gediminaičių, vyduniečių, maironiečių, valančiukų, angelaičių ir kt.) veiklai ir tinkamai pedagogiškai jiems vadovaujant, būtų sudarytos sąlygos tolerancijai ugdyti. Žinoma, kaip ir kitų asmenybės savybių, tolerancijos ugdymas ypač priklauso nuo kryptingo klasės auklėtojo darbo. Didelės įtakos turi kompleksinė klasės auklėtojo pažiūra į auklėjamąjį darbą, konstruktyvi jo sąveika su kitais ugdomaisiais veiksniais, pedagogais, mokinių tėvais, jaunimo organizacijomis.

Išvados

Tolerancija – būtina demokratijos ir konstruktyvaus visuomenės bendradarbiavimo sąlyga.

Lietuvos visuomeninis (ekonominis, politinis, religinis, kultūrinis, taip pat mokyklų) gyvenimas stokoja tolerancijos.

Pagrindinės tikrosios tolerancijos apraiškos yra pagarba ir pakantumas kitokiai pasaulėžiūrai, gyvenimo būdui, kitai kultūrai ar tautai; pagarba kito asmens ar asmenų grupės laisvėms ir teisėms. Tikroji tolerancija grindžiama dorovine pozicija, savo ir kito asmens vertės pripažinimu.

Tolerancijos ribos – nesitaikstymas su smurtu, neapykanta, žmogaus orumo žeminimu, teisėtumo pažeidimais.

Ugdant toleranciją, dabar aktualu kryptingiau panaudoti visą mokyklos gyvenimą kaip visybišką ugdymo veiksnį. Kartu būtina mokinius įtraukti į nepamokinę veiklą mokykloje ir už jos ribų, stiprinti bei plėtoti jaunimo organizacijų ugdomąją įtaką.

Literatūros sąrašas

1. Aramavičiūtė V. *Mokinių dorovinės pozicijos formavimas*. Kaunas, 1985.
2. Balčius J. *Iš tolerancijos istorijos*. Vilnius, 1992.
3. Barkauskaitė M. *Moksleivių organizacijų veikla Lietuvos mokyklose*. Vilnius, 1997.
4. Bitinas B. *Auklėjimo procesas*. Šiauliai, 1995.
5. Bitinas B. *Ugdymo filosofijos pagrindai*. Vilnius, 1996.
6. Davidavičienė A. G. *Sveikos gyvensenos įtvirtinimas mokyklose*. Vilnius, 1996.
7. Dobranskienė R. *Mokyklos gyvenimo tvarkymas*. Klaipėda, 1996.
8. Dzenuškaitė S. *Mokinių nepamokinės veiklos tobulinimas*. Vilnius, 1991.
9. Dzenuškaitė S. *Paauglių dorovinio idealo bruožai*. Kaunas, 1984.
10. Gebhard G. Keliai į toleranciją // *Logos*. 1997. Nr. 11.
11. Jovaiša L. *Edukologijos pradmenys*. Vilnius, 1993.
12. Jovaiša L. *Hodegetika*. Vilnius, 1995.
13. Lepeškienė V. *Humanistinis ugdymas mokykloje*. Vilnius, 1996.
14. *Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos bendrosios programos*. Vilnius, 1992.
15. Lukšienė M. Pilietiškumo ugdymas // *Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos bendrosios programos*. Vilnius, 1992.
16. Maslow A. H. Ideali mokyklos vizija // *Mokykla*. 1993. Nr. 4, 5.
17. Plečkaitis R. Kaip aš žiūriu į jus? // *Švyturys*. 1972. Nr. 8.
18. Plečkaitis R. Tolerancijos pagrindimas // *Tolerancija kintančioje rytų ir vidurio Europoje*. Str. rink. Vilnius, 1995.
19. Repšytė E., Bieliauskaitė R. Individualioji psichologija klasėje // *Mokykla*. 1993. Nr. 4, 5.
20. Rogers C. R. *Freedom to Learn*. New York, 1982.
21. Rogers C. R. *On Becoming a Person*. New York, 1975.
22. Sezemanas V. Tikroji ir netikroji apykanta // *Tautos vairas*. 1994. Nr. 12.
23. Stoškus K. Tolerancija tarp norų ir galimybių // *Tolerancija kintančioje rytų ir vidurio Europoje*. Str. rink. Vilnius, 1995.
24. Šalkauskis S. *Rinktiniai raštai. Pedagoginės studijos*. T. II. Vilnius, 1992.
25. Udrys D. Laiškas redaktoriui // *Naujasis Židinys*. 1997. Nr. 5, 6.
26. Žemaitis V. *Raidos psichologija*. Vilnius, 1996.
27. Žukauskienė R. *Raidos psichologija*. Vilnius, 1996.

Andrius Sprindžiūnas

Summary

There is a lack of tolerance in post – Soviet Lithuania and it manifest itself in various spheres of social life. Tolerance is a humanistic value, closely related to the democracy, respect of the human person, human rights and freedom.

The analysis of tolerance understanding of outstanding Lithuanian philosophers and pedagogues helps to reveal main elements and the structure of this important value. The urge to teach tolerance in secondary schools is evident. Some factors, important in teaching tolerance, like family, school life, various youth organisations are discussed.